

Muhayyo QAMBAROVA,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti dotsenti, PhD
E-mail: mukhayyo.kambarova@gmail.com

O‘zDJTU dotsenti, DSc, X.Paluanova taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ARHITEKTURA-QURILISH TERMINLARINING TARAQQIYOTI HAMDA TERMINOLOGIYA SOHASIDAGI O‘RNI

Аннотация

Arxitekturaga oid terminlar, so‘zlar, so‘z birikmalari insoniyat hayotida doimiy hamroh bo‘lgan tarixni, urf-odat va ko‘z o‘ngimizda paydo bo‘lib, o‘z hashamati hamda salobati bilan barchani mahliyo qiladigan obidalarni eslatuvchi birliklar hisoblanadi. Mazkur maqolada arxitektura-qurilish terminlari semantikasiga alohida to‘xtalib o‘tilar ekan, ularning qiyosiy tarjimasini aniq misollar bilan yanada boyitildi.

Kalit so‘zlar: arxitektura, leksika, etimologik lug‘at, enanteosemiya, terminologizatsiya, atama, diaxron rivoj

DEVELOPMENT OF ARCHITECTURAL-CONSTRUCTION TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES ALSO THEIR PLACE IN THE FIELD OF TERMINOLOGY

Annotation

Architectural terms, words, phrases reminding of the history, traditions and monuments that are a constant companion in human life and appear before our eyes and fascinate everyone with their luxury and elegance. are units. This article focuses on the semantics of architecture-construction terms, and their comparative translation is further enriched with specific examples.

Key words: architecture, lexicon, etymological dictionary, enanteosemy, terminologicalization, term, diachronic development.

РАЗВИТИЕ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ МЕСТО В ОБЛАСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

Архитектурные термины, слова, фразы, напоминающие об истории, традициях и памятниках, которые являются постоянными спутниками жизни человека, предстают перед нашими глазами и завораживают своей роскошью и элегантностью. являются единицами. В данной статье основное внимание уделяется семантике архитектурно-строительных терминов, а их сравнительный перевод дополнительно обогащен конкретными примерами.

Ключевые слова: архитектура, лексика, этимологический словарь, энантосемия, терминологизация, термин, диахроническое развитие.

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasini insoniyat hayotida doimiy hamroh bo‘lgan tarixni, urf-odat va ko‘z o‘ngimizda paydo bo‘lib, o‘z hashamati hamda salobati bilan barchani mahliyo qiladigan obidalarni eslatuvchi birliklar aks ettirar ekan, ular lug‘at boyligimizdir, ularning o‘rganilishi esa nafaqat lingvistika sohasining balki moddiy va nomoddiy merosimizni o‘rganuvchi sohalar tarix, etnografiya, etnologiya hamda arxitektura kabilarni ham rivojlanishiga olib keladi.

Qadim zamonlardan beri binolar va qurilish inshootlari insonning yashashi va mehnat sharoitlarini belgilab, u nafaqat yashash joyi yoki faoliyat yuritish maskani sifatida axborot beradi, balki uning dunyoqarashi va dunyoqarashning shakllantirilishidagi muhim omillardan biri bo‘lib, insonni ijodiy faoliyatiga asoslanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Arxitektura terminlarining xususiyatiga keladigan bo‘lsak, ingliz, nemis, grek va rus tillarining mazkur sohaga oid terminlarini chog‘ishtirma aspektda o‘rgangan tadqiqotchi Stamatia Erasmus shunday ta‘rif beradi: “Arxitektura leksikasi belgi funksiyasiga ega bo‘lib, binobarin arxitektura muhiti semiotikdir.”[1] Shunday ekan, har bir arxitektura yodgorliklarining o‘ziga xosligi ham aynan shu millat va elatning belgi, xususiyat hamda dunyoqarashini aks ettirishi bu haqiqatdir.

Tadqiqotchiz E.E.Mironovanning fikriga ko‘ra esa “Asrlar davomida terminologiyaning boyib borishi, arxitektura leksikasining yetarli darajada tadqiq etilmaganligi hamda tarjimadagi xatoliklar ba‘zi bir maxsus lug‘atlardagi terminlarning tartibga keltirilishi va ularning kompleks unifikatsiyasini amalga oshirishni taqozo etdi”[2] deb to‘g‘ri ta‘kidlanadi. Shu kungacha ingliz tilshunoslari va leksikograflari tomonidan bir qancha lug‘atlar yaratilishiga qaramasdan, aynan arxitektura va qurilish

sohasiga oid terminlarning lug‘atlarida ham bir qancha to‘g‘irlanishi lozim bo‘lgan jihatlar mavjud.

Tadqiqotimiz davomida biz ham arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlar, iboralar, ularning talqinini o‘rganishda M.Xarris tomonidan tuzilgan va nashr qilingan “Arxitektura va qurilish lug‘ati”dan (Dictionary of Architecture & Construction)[3] foydalandik, shuningdek Oksford universiteti nashriyoti tomonidan ham bosma ham onlayn shaklga ega lug‘at Djeym Stiven Ko‘rl (James Stevens Curl) tomonidan yaratilgan bo‘lib “Dictionary of Architecture and Landscape Architecture”[4] lug‘ati ishlatishga qulay hamda doimiy ravishda yangilanib to‘ldirib boradigan manba hisoblanadi.

Ingliz tilidagi arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlarning taraqqiyoti va ulardagi asosiy ma‘lumotlarni to‘liqroq o‘rganish uchun etimologik lug‘atlarga, jumladan Ernest Vikli tomonidan 1921 yilda yaratilgan «An Etymological Dictionary of Modern English»[5], Ernest Klain tomonidan tuzilgan «A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language»[6] hamda «Barnhart Dictionary of Etymology»[7] (1988), Evropa hamjamiyati qo‘llab-quvvatlashi natijasida yaratilgan onlayn lug‘at «Etymologisches Wörterbuch der Englischen Sprache»[8] kabilardan olingan ingliz tilidagi so‘zlarning etimologik onlayn lug‘atiga murojaat qildik.[9] Shuningdek, mazkur sohada o‘z tadqiqot ishini olib borgan tilshunos Z.Xakieva arxitektura va qurilish sohasiga oid leksik birliklarning nafaqat kelib chiqishi, balki ularning paydo bo‘lishiga ko‘ra davrlarga ajratib chiqqan. Aynan mazkur tadqiqotga tayangan holda biz ham shu davrlarni o‘rganib chiqish jarayonida amin bo‘ldikki, har bir davrdagi termin o‘sha davrda yaratilgan va saqlab qolingan inshootlarga oid bo‘lib, davrlar o‘tgan sari ularning matnlar va lug‘atlarga kiritilishi natijasidagina

bizgacha saqlab qoling. Z.Xakievaning ta'kidlashicha, inglizxon xalqning arxitektura va qurilishga oid terminologiyaning genezisi, taraqqiyoti hamda nutqimizda saqlanib qolishi quyidagi davrlarga bo'lingan: Birinchi davr – IV asrgacha, Ikkinchi davr – VI-XI asrlar, Uchinchi davr – XII-XVII asrlar, To'rtinchi davr XVI-XIX asrlar, Beshinchi davr - XX-XXI asrlarga to'g'ri keladi.

Z.Xakieva ingliz tilidagi arxitektura va qurilish sohasiga oid terminologiyaning nafaqat davrlashtirish masalasi bilan balki, ularning boshqa jihatlari o'rganishga ham harakat qilgan. Tilshunosning fikriga ko'ra qurilish terminologiyasining rivojlanish dinamikasidagi yana bir muhim jihat evolyutsion jarayonlarni aniqlash ekanligi ta'kidlanadi. Bunda aniqlanishicha, quyidagi semantik hodisalar sodir bo'lgan: Terminologizatsiya – 31%, Transterminologizatsiya – 38%, Metoformizatsiya – 19%, Determinologizatsiya – 6%, Metonimizatsiya – 6%.

Endi o'zbek tili xususida so'z yuritadigan bo'lsak, o'zbek tili taraqqiyotini shu til doirasidagi termin va atamalar taraqqiyoti, rivojlanish darajasidan ayro holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Barcha sohada bo'lgani kabi arxitektura, qurilish sohasiga oid terminlar ham paydo bo'lish, shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Biz tadqiq markaziga olib kirmoqchi bo'lgan arxitektura va qurilish sohasi terminlari ham o'ziga xos yuzaga kelish, shakllanish va sohasiylashtirish tarixiga ega bo'lib, ilmiy va badiiy ruhda yozilgan klassik durdona asarlar hisoblangan Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy asarlari shu bilan bir qatorda XX asrgacha bo'lgan davrda yaratilgan qo'lyozmalarda ham qo'llanilgan o'rinlarni uchratishimiz mumkin. Quyida o'sha asarlarda qo'llanilgan atama va terminlarni misollar asosida tahlil qilishga harakat qilamiz.

Tahlil va natijalar. Bugungi kun leksikografiyasining tamal toshini qo'yan, turkiy xalq va elatlar nutqida qo'llanilgan so'z hamda tushunchalarning mazmuni yoritilgan, XI asrning tilshunoslik, etnografiya, dialektologiya kabi sohalarining nodir ma'lumotlarni o'zida jamlagan Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida o'sha davr xalqi, qardosh xalqlarning kundalik muloqotida qo'llanilgan qurilish hamda arxitektura atamalarini uchratishimiz mumkin. E'tiborli jihati shundaki bu atamalar maxsus terminologiya sifatida emas, balki o'zaro muloqotning mahsuli sifatida nutqqa olib kiritilgan tushuncha sifatida tahlil qilinadi. Asarning 1-qismida keltirilgan atamalar shirasiga: *yer* – ba'zi lug'atlarda *jer(jer)* shaklida ham qo'llanilgan bo'lib, bugungi kun adabiy tilida *yer*, *qipchoq shevasida esa jer* shakli ishlatiladi; *ul* – devor va uylar poydevori; *og'* – chodir (o'tov)ning yuqori qismi bo'lgan uvuqlar, ya'ni chodirning yog'ochlari; *ashu* – qizil tuproq, qizil kesak; *endak*(o'g'uzcha) – sath, bir narsaning yuzi, ust tomoni; *arqul* – ustun, ikki devor yoki ustun orasiga qo'yilgan yog'och; *arzul* – mo'yni to'ktirishga qo'llaniladigan aralashma. Ohak, zirnix; *eshiklik* – ostona va eshik uchun ishlatiladigan yog'och; *o'kaklik* – sandiq yasaladigan yog'och; *o'kaklik tam* – ustiga qubbalar ishlangan devor; *irnalldi* – arralandi. Jig'ach irnalldi –yog'och arralandi; *temo'r* – temir; *balig* (arg'ucha, o'g'uzcha) – loy. Bu atamaning *titik* variant ham bor; *sirug* – chodirning ustuni; *kerimi* – ziynat uchun devorlarga tutiladigan narsa, kirpech; *kerago'* – chodir. Turkmanlar chodir deb, ko'chmanchi aholi esa qishki uy deb atashgan; *qisg'ach* – qisqich, ombir; *kerpich* – kerpich, g'isht. Bishiq kerpich – pishiq g'isht; *tubraq* – tuproq; *ev* – uy; *irpadi* – arralandi; *qum*(chigilcha) – qum; *qabug'* – eshik; *bechko'm* – uying shipi; *bag'ram qum* – elangan qum. Mayin qum. Qashqar bilan O'rkent o'rtasidagi qumlikka Bag'ram qumi deyiladi. *qarshi* – shoh qasri. Shu bilan bir qatorda *qarshi*, *teskari ma'nolarni ham anglatgan. qapg'a* – qopqa, darvoza kabilardir.

Lug'atning 1- qismidagi termin hamda atamalarining aksariyati turkiy qabila va urug'lar tilida ishlatilgan bo'lsa-da, bugungi kun muloqot leksikasi uchun deyarli tushunarsiz holatga kelgan. Hozirgi leksik fondga saqlanib qolganlari ham fonetik o'zgarish asosida iste'molga qabul qilingan.

“Devonu lug'otit turk” ning 2-qismida qo'llanilgan atamalar asosan harakat ma'nosini ifodalovchi leksik birliklar bo'lib, unda fe'llarning turlari hamda yasalishi haqida mukammal

ma'lumot berilgan. Shu jihati bilan ham qolgan ikki qismdan ajralib turadi. Quyida devonda qo'llanilgan arxitektura hamda qurilish sohasiga oid terminlarga: *Ko'rgak* – kemachalarning eshaklari. Shu bilan bir qatorda belkurak ma'nosini ham anglatadi. *Qazlindi* – qazildi. Jer qazlindi – er qazildi. *To'zlo'rdi*, *to'zo'ldi*, *to'zdi* – tekislandi (erga nisbatan). Bu atamaning *to'g'rilandi*, *to'g'ri bo'ldi kabi ma'nolari ham mavjud. To'rp'o'ldi* – *to'g'ri bo'ldi. Jig'ach to'rp'o'ldi* – *yog'och randalanib tekislandi. Kertishdi* – *kertishdi* (yog'ochga nisbatan). Bu atamaning bahslashdi ma'nosi ham muloqotda qo'llanilgan. *Bug'rushdi* – *kesishdi* (yog'ochga nisbatan); *Kesto'rdi* – *ortirma nisbat shaklidagi fe'l bo'lib, kestirdi(kesmoq) ma'nosini anglatadi. Bu fe'l kesmoq fe'li bilan qo'llaniluvchi barcha ismlar uchun aynan shu ma'noga ega. Qazturdi* – *qazimoq fe'lining ortirma nisbatda qo'llanilgan shakli bo'lib, ariq qazdirdi, chuqur qazdirdi, o'ra qazdirdi kabi qoliqlarda qo'llaniladi. Asarda XI asrda bu fe'lning qazildi variant ham qo'llanilganligi keltirib o'tiladi. Bu fe'lning qazdi, kezdi variantlarini ham lug'atda uchratishimiz mumkin. Tuzg'urdi* – *o'zlik nisbatidagi bu fe'l turg'uzdi, tikladi, qurdi ma'nolarini izohlagan. Bu atama uy va shunga yaqin bo'lgan qurilish inshootlarini qurish ma'nosida qo'llanilgan. Telto'rdi* – *teshtirdi. Bu fe'l termin tom, devorni teshtirdi ma'nolarida qo'llanilgan. Bichturdi* – *kestirdi* (yog'ochga nisbatan); *bezandi* – *insonga nisbatan o'ziga o'ziga oro berdi, yasandi ma'nosida hamda uy koi shunga o'xshash inshootlarga nisbatan ko'rkamlandi, bezatildi ma'nolarida qo'llanilgan. Chapildi* – *chapildi, suvaldi ma'nolarini anglatib uyga nisbatan uying suyuq loy bilan suvab chiqilishi nazarda tutilgan. Bugungi kunda ayrim shevalarda bu so'z chaplandi shaklida ham qo'llaniladi. Teldi, telishdi* – *teshdi, teshishdi* (devonga nisbatan); *teldi fe'li chorvachilikda qo'zichoqni emizish uchun sovluga qo'shdi ma'nosida ham qo'llanilganlarni misol sifatida keltirish mumkin.*

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rishimiz mumkinki, qurilish va arxitektura sohasiga oid bo'lgan harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarning aksariyati asarda fe'lning noaniq shakli (-moq)da emas, balki ma'lum nisbat shakllarida ifoda etilgan. Bu jihat shundan dalolat beradiki, Mahmud Qoshg'ariy atamalarini xalq tilida qanday eshitgan bo'lsa, ana shu shaklda lug'at tarkibiga kiritib ketavergan.

Muhokama. Ta'kidlaganimizdek, har bir davrning ijtimoiy, siyosiy hayoti, albatta, uning leksikasiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Bu holatni yuqorida keltirilgan ma'nosi va qo'llanilish shakli izohlangan lug'atda ham ko'rish mumkin. Ya'ni XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xalq hayoti, turmush tarzida qo'llanilgan so'zlarning o'zbekcha yoki turkiycha muqobili bo'lishiga qaramay, rus tilidagi varianti faol qo'llanilgan. Bu holatdan o'sha davr rus sovetining nafaqat siyosiy jihatdan, balki tilimizga ham o'z hukmini o'tkaza olganini ko'rishimiz mumkin.

Turli davrda o'ritilgan va tarjima mazmuni izohlangan lug'atlardan ham ko'rishimiz mumkinki, so'zlar hamda tushunchalar XXI asr leksikasiga davrlar yaqinlashishi bilan shakliy jihatdan bir xillikni yoki o'xshashlikni namoyon qilib borgan. Masalan, “Devonu lug'otit turk” da qo'llanilgan sandiq ma'nosini bildiruvchi *yo'dro'k* termini bugungi kun terminologiyasi uchun tamoman begona. Olim Usmonov, Shafik Hamidovlar lug'atida qo'llanilgan kompas termini bugungi kun leksikasi uchun ham begona emas. Lekin bu istiloh Navoiy asarlarida qiblanamo shaklida ifoda etiladi. Bu holatni lug'atlarda qaysi davr leksik fondi qamrab olinganligi nuqtai nazaridan izohlash mumkin. Shunday bo'lishiga qaramay asrlar osha bir xil yoki ayrim tovush o'zgarishi orqali etib kelgan leksik birliklar ham ko'zga tashlandi. Ya'ni “yer” leksemasi XI asrdan shu kunga qadar aynan shu atama bilan qo'llanilib kelmoqda. XV asrdan qo'llanila boshlagan “tom” (uyning tomi) atamasi haqida ham ayna shu fikrni bildirish mumkin.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, arxitektura va qurilish sohasiga oid bo'lgan terminologik tizim boshqa yo'nalishlar terminologiyasi kabi davrlar o'tishi bilan takomillashib, zamon bilan hamnafas holda yangidan-yangi leksik birliklarning qabul qilinish jarayonini boshdan kechirdi. Tarixiylik

jihattan o'rganish shundan guvohlik beradiki, XI asrdan XX asr boshigacha bo'lgan davrda qo'llanilgan leksika asosan so'g'diycha, mo'g'ulcha, arabcha, forscha va rus tiliga oid bo'lgan so'zlardan tashkil topgan. "Devonu lug'otit turk", "Tarjumon", "Navoiy asarlari lug'ati" hamda "O'zbek tili leksikasi tarixidan materiallar (XIX asrning oxiri - XX asrning

boshlari)" asarlarida qurilish hamda arxitektura sohasida qo'llaniluvchi terminlar bugungi kun shu soha terminologiyasi kabi mukammallikka erishmagan holda, ya'ni sodda, kunlik turmushda ham keng qo'llaniluvchi atama va terminlardan iborat bo'lganligi aniqlandi. Bu holat o'sha davr aholi turmush tarzi taraqqiyot darajasiga mos bo'lganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Стаматиаду Э. Лексико-семантические, структурные и функциональные особенности архитектурной лексики: на материале английского, немецкого, греческого и русского языков. Дисс. ... канд.филол.наук Россия. 2010, стр. 7.
2. Миронова Е.Е. Сопоставительный системный анализ английской и русской лексики: на материале лексики архитектурных конструкций. Дисс. ... канд.филол.наук Россия. 2001. Стр 8.
3. Weekly E. An Etymological Dictionary of Modern English. London 1921. 864 pages.
4. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Amsterdam. London. New York. 1966. 903 pages.
5. Barnhart R. The Barnhart Dictionary of Etymology. USA, 1988. 1326 pages.
6. Хакиева З.У. Англоязычная терминология строительства и строительных технологий: структура, семантика и динамика развития. Дисс. ... канд.филол.наук. 2013. Стр 186.
7. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - 1.1,-т.: ЎзССР ФА, 1960. - 499 с.
8. Нашрга тайёрловчи Юнусов А. „Таржумон" - XIV аср ёзма обидаси. Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1980. – 128 с.
9. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. Тошкент: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
10. Умаров Э.А., Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент: Фан, 1992.